

Arkeologisia ja kielitieteellisiä näkökulmia eteläsaamelaiseen menneisyyteen

MINERVA PIHA

Väitöksenalkajaisitelmä Turun yliopistossa 27. marraskuuta 2020

Väitöskirjassani tutkin eteläsaamelaista menneisyyttä kahden menetelmiltään ja aineistoiltaan täysin toisistaan poikkeavan tieteenalan, arkeologian ja kielitieteen, yhdistelmällä. Arkeologisessa tutkimuksessa tuloksia saadaan tutkimalla ihmisten jälkeensä jättämiä fyysisiä merkkejä, jotka löytyvät maasta ja maisemasta. Kielitieteellisessä tai minun tutkimukseni tapauksessa tarkemmin sanastohistoriallisessa tutkimuksessa tarkastellaan sanojen historiaa eli sitä, onko sana ikivanha omaperäinen sana vai lainattu jostakin toisesta kielestä.

Arkeologiaa ja kielihistoriallista tutkimusta on yhdistetty vuosikymmenien ajan. Kielitieteellis-arkeologisesta tutkimuksesta on kuitenkin puuttunut sellainen yksinkertainen mutta toimiva teoreettinen malli, jonka avulla näiden tieteenalojen aineistoja voisi tarkastella systemaattisesti ja tasa-arvoisesti kummankin tieteenalan ominaisuudet huomioiden. Koska tieteenalat ovat kovin erilaisia kaikin tavoin, ei tällaisen mallin luominen ole helppoa, minkä takia sellaisen hahmotteluun ei ehkä ole ryhdytty.

Olen koulutukseltani sekä arkeologi että suomalais-ugrilaisten kielten tutkija. Jo alkaessani suunnitella väitöstutkimustani oli selvää, että haluan yhdistää minulle rakkaaksi käyneet arkeologian ja kielitieteen polut, joita olen yliopistossa kulkenut. Ensimmäiselle taipaleeni suuntaa määrittävälle virstanpylväälle saavuini toisena arkeologian opiskeluvuonnani, kun kiinnostuin saamelaisarkeologiasta ja päädyin tekemään pro gradu -työni saamelaisista hautaustavoista. Kuitenkaan arkeologian gradu ei tuntunut päätepisteeltä: en kokenut saapuneeni kotiin tai mihinkään määränpäähän. Olin yhä matkalla, ja kesti jonkin aikaa ennen kuin sain näköpiiriini polkuni seuraavan suunnan. Lopulta jatkoin opintoja suomalais-ugrilaaisessa kielentutkimuksessa, ja tutkin pro gradussani saamen germaanisista lainasanoja ja etsin lainasanoille heijastumia arkeologisesta aineistosta. Tiesin jo toista pro gradua tehdessäni, että käyttämäni arkeologiaa ja kielihistoriaa yhdistelevä menetelmä oli umpikuja. Itse asiassa minulla

ei ollut mitään selkeää ja loogista menetelmää, vaan haahuilin pois polultani ja kahmin tutkimilleni sanoille vastineita arkeologisesta aineistoista sieltä, missä niitä näin.

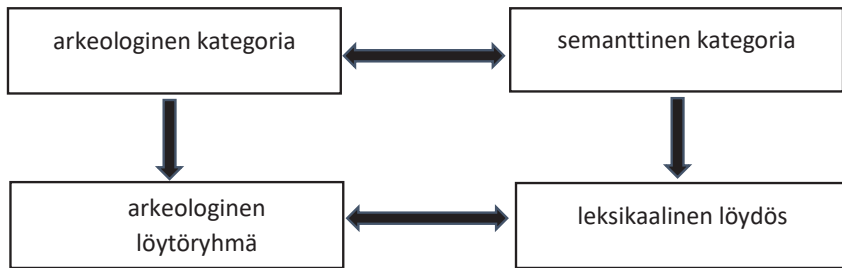
Gradu valmistui, mutta en halunnut jäädä tähänkään levähdyspaikkaan, vaan kartta oli selkeänä mielessäni: suunnistaisin väitöstutkimuksen pariin. Väitöstutkimusta suunnitellessani minulle selveni melko pian, että haluan väitöstutkimuksessani luoda arkeologiaa ja kielitiedettä systemaattisesti yhdistäviä menetelmiä. Väitöstaipaleeni alusta asti oli kuitenkin myös selvää, että en halua vain luoda ja hahmotella vaan myös testata menetelmää konkreettisilla kielihistoriallisilla ja arkeologisilla aineistoilla. Koska matkani varrella saamentutkimus oli ollut yksi keskeisimmistä suuntaviitoistani, noiksi aineistoiksi valitsin Keski-Skandinaviassa puhuttavan eteläsaamen sanaston ja eteläsaamen puhuma-alueen arkeologisen aineiston (kuva 1). Arkeologinen aineisto oli minulle jo osittain tuttu opiskelijavaihdosta Uumajan yliopistossa ja arkeologian pro gradu -työstäni. Eteläsaamea en ollut koskaan opiskellut, joten heti ensimmäisenä väitöstutkimukseen liittyvänä sivupolkuna hain Uumajan yliopistoon eteläsaamen opintoihin ja opiskelin eteläsaamea pitkän sivuaineen verran.

Kuva 1.

Eteläsaamen puhuma-alue on merkitty karttaan tummanharmaalla. Kuva: Piha 2020: 18.

Taivallettuani väitöstutkimukseni parissa melkein kokonaisen lukuvuoden, minulle viimein valkeni, millainen olisi se teoreettinen malli, jolla arkeologiaa ja kielihistoriaa yhdistäisin. Siihen mennessä olin tutustunut laajasti aikaisempaan kielitieteellis-arkeologiseen tutkimukseen ja tiesin, mitä puuttuu. Menetelmäkseni tarvitsin *Wörter und Sachen* -metodia, jossa yhdistellään sanoja ja tarkoitteita – tai minun tapauksesani tarkemmin sanoja ja arkeologisia löytöjä. *Wörter und Sachen* -metodia tukemaan loin teoreettisen mallin, jolla pystyy paitsi yhdistelemään sanoja ja tarkoitteita myös tarkastelemaan näiden ikää suhteessa toisiinsa kuten myös laajempia elämänaloja, joihin yksittäiset sanat ja tarkoitteet kuuluvat (kuva 2).

Kuva 2.
Arkeologiaa ja kielitiedettä systemaattisesti yhdistävä teoreettinen malli. Kuva: Piha 2018: 124.

Mallin luomisen jälkeen matka aineiston käsittelyn ja analysoinnin parissa helpotui, mutta polkuni oli samalla myös varsin mutkainen. Syntyi ongelma toisensa jälkeen: milloin sanalla oli useita merkityksiä, milloin aineistot eivät lainkaan korreloineet toistensa kanssa elämänaloilla, joilla olin korrelaatiota odottanut. Pitkien pohdintojen ja uudelleenanalysoinnin myötä malli kuitenkin todisti toimivuutensa ja sain tutkimuksessani merkittäviä tuloksia.

On käyty puolitoista vuosisataa keskustelua siitä, milloin eteläsaamelaiset ovat nykyisille puhuma-alueilleen tulleet. On ehdotettu hyvin myöhäisiä ajankohtia 1600-luvulla (Nielsen 1889) ja hyvin varhaisia ajankohtia ennen ajanlaskun alkua (esim. Sammallahti 1999: 88). Monet ovat ehdottaneet rautakautta ajanlaskun alun jälkeen (esim. Heikkilä 2011: 76; Häkkinen 2010: 59).

Tutkimukseni kahden tieteenalan aineistot antavat aihetta sellaiseen tulkintaan, että eteläsaamen kieli ja sen puhujat ovat saapuneet nykyiselle puhuma-alueelleen 200-luvulla ajanlaskun alun jälkeen. Väitöstutkimukseeni liittyvä eteläsaamen kantskandinaavisten lainasanojen analyysi nimittäin osoittaa, että eteläsaamassa on suhteellisen paljon sellaisia lainasanoja, jotka on lainattu erillään muista saamen kielistä. Näitä lainasanoja on siis pidettävä merkkinä siitä, että eteläsaame on eriytynyt yhteisestä kantsaamelaisesta kielestä niin, että kontaktit kantsaameen ja siitä eriytyneisiin muihin saamen kielisiin ovat vähentyneet niin paljon, että kieleen tuli uudenoksia, joita ei muissa saamen kielissä ole. Ajoitusta tukevat myös germaanisista ja skandinaavisista kielimuodoista tehty absoluuttinen kronologia, jota suhteutimme

tutkijakollegani Jaakko Häkkisen kanssa eteläsaamen kielessä oleviin germaanisiin lainasanoihin. Lisäksi eteläsaamelaisalueen hauta-aineistossa tapahtuu 200-luvulla muutos, joka heijastanee eteläsaamen puhujien tuloa alueelle.

Kun eteläsaamen puhujat saapuivat Keski-Skandinaviaan, he kohtasivat siellä väestön, joka hautasi vainajansa niin kutsuttuihin erämaahautoihin (erämaahautoista ks. esim. Ambrosiani, Iregren & Lahtiperä 1984; Sundström 1989). Kontaktit tämän väestön kanssa olivat niin runsaat, että saamen puhujat sopeutuivat alkuperäisen väestön kulttuuriin: alkuperäisen väestön hautaustavasta tuli saamen puhujien hautaustapa aavistuksen muuttuneessa muodossa. Alkuperäinen väestö puolestaan vaihtoi sukupolvien vaihtuessa kieltänsä saameen. Tämä alkuperäisväestö puhui nykyään kadonnutta kieltä, jota tutkimuksissa kutsutaan muinaiseurooppalaiseksi kieleksi (Aikio 2004, 2012: 80–88). Muinaiseurooppalaisia kieliä oli Fennoskandian alueella useampia kuin yksi (Aikio 2012: 85). Näiden kielten vaikutus näkyy saamen kielissä, myös eteläsaamessa, niin kutsuttuna substraattivaikutuksena: uusina äänteinä ja lainasanoina.

Rauta oli saamen puhujille tuttu jo ennen Keski-Skandinaviaan tuloa, sillä saamen kielessä on vanha rautaa merkitsevä sana. Arkeologisen aineiston mukaan raudanvalmistus tuli keskeiseksi osaksi saamelaista elinkeinoa Keski-Skandinaviassa, sillä siellä on runsaasti rautakautisia raudanvalmistuspaikkoja (Magnusson 1986). Raudanvalmistus sopii kuitenkin huonosti yhteen liikkuvan metsästys-keräilyelinkeinon kanssa, joten ruoan hankintaan piti tulla muutos. Arkeologi Birgitta Fossum (2006: 143) on ehdottanut, että saamelaiset harjoittivat karjanhoitoa, sillä erämaahautoista on löytynyt kotieläinten, kuten lampaan tai vuohen luita. Tätä ei kuitenkaan ole hyväksytty yleiseksi näkemykseksi rautakautisten eteläsaamen puhujien elinkeinoista.

Tutkimukseni sanastoaineisto paljastaa, että eteläsaamelaiset ovat lainanneet kantaskandinaavista runsaasti karjanhoitoon liittyvää sanastoa. Eikä siinä kaikki: analysoituani kantaskandinaavista lainattuja poroihin liittyviä sanoja huomasin, että niistä yksikään ei lähtökielessä, siis kantaskandinaavissa, viittaa poroihin vaan karjanhoitoon. On todennäköistä, että ne on lainattu saameen alkuperäisessä karjaan viittaavassa merkityksessään, ja merkitykset ovat muuttuneet viittaamaan poroihin vasta myöhemmin. Näyttää siltä, että rautaa valmistavassa saamenkielisessä väestössä on Keski-Skandinaviassa ainakin 700-luvulle saakka todella ollut karjanhoitajia, ei yksistään metsästäjä-keräilijöitä ja tuskin lainkaan poropaimentolaisia. Karjaan liittyvä sanastoaineisto korreloi siis erinomaisesti arkeologisen kotieläimiin viittavan luuaineiston kanssa.

Poropaimentolaisiksi saamenkielinen väestö lienee ryhtynyt vasta 700-luvulla, johon ajankohtaan arkeologit ovat pystyneet ajoittamaan poropaimentolaisuuden kehityksen alun (esim. Aronsson 1991: 102; Bergman, Zackrisson & Liedgren 2013: 35). Näyttää siltä, että tutkimukseeni kuuluva kantaskandinaavista lainattu porosanasto on saanut poroihin liittyvän merkityksensä vasta aikaisintaan poropaimentolaisuuden synnyn aikaan. Tällä tavoin arkeologisen aineiston avulla pystytään joskus ajoittamaan sanojen merkityksenmuutoksia, joiden ajoittaminen kielitieteessä on lähestulkoon mahdotonta.

Olen pystynyt ajoittamaan tutkimuksessani muitakin kuin porosanastossa tapahtuneita semanttisia muutoksia. Sana *saajve* on kantaskandinaavinen laina eteläsaamessa (Aikio 2009: 276). Se merkitsee 'vuorta, jonka sisällä asuu myyttisiä olentoja' tai 'maailmaa vuorten sisällä'. Nykyisissä skandinaavisissa kielissä tämä sana on mer-

kinnyt 'järveä', ja se merkitsee 'pyhää järveä' monissa muissa saamen kielissä, joihin sana on lainattu. Todennäköisesti eteläsaamessakin sana on saattanut alun perin tarkoittaa 'pyhää järveä' tai mahdollisesti 'kuolleiden vedenalaista valtakuntaa'. Sanan lainaamisen aikaan 200–500-luvuilla eteläsaamelaisalueen erämaahaudat tehtiin järvien rannoille. On mahdollista, että nämä järvet on käsitetty *saajve*-järviksi, ja haudat olivat portteja kuolleiden valtakuntaan. Sanan nykyinen vuoriin liittyvä merkitys on syntynyt 600-luvun jälkeen, kun hautojen teko järvien rannoille väheni.

Arkeologinen aineisto pystyy silloin tällöin avustamaan myös yhdyssanojen muodostusajankohdan määrittämisessä. Eteläsaamelaisen alueen arkeologisessa aineistossa on nimittäin varsin rikas karhurituaaliin liittyvä materiaali (esim. Zachrisson & Iregren 1974; Myrstad 1996). Karhurituaalissa karhu tapettiin, syötiin ja haudattiin rituaalisin menoin, ja tästä saamelaisesta rituaalista on myös vanhoja kirjallisia kuvauksia 1600–1700-luvuilta. Arkeologinen aineisto on ajoitettu 1500-luvulle ja sitä myöhäisempään aikaan.

Eteläsaamen sanastossa puolestaan on useita karhuun ja karhunhautaan viittavia sanoja. Esimerkiksi sana *bissiengaelmie*, 'karhunhauta' tai kirjaimellisesti 'pyhän hauta' on yhdyssana. Sen määriteosa *bissie* on joko germaaninen tai vanha omaperäinen sana eteläsaamessa (esim. Aikio 2009: 134–136). Perusosa *gaelmie* taas on kantasuomesta lainattu (esim. Lehtiranta 1989: 44). Yhdyssanan osien suhteellinen ikä siis saadaan selvitettyä kielitieteellisin menetelmin, mutta sanojen yhdistymistä ei. Koska eteläsaamelaisalueen arkeologinen karhunhauta-aineisto pystytään ajoittamaan 1500-luvulle ja myöhemmäksi, on todennäköistä, että yhdyssana on muodostettu silloin – kieleen tulee yleensä uusia sanoja tarpeeseen, eli kun tutuksi tulee tarkoite, sille pitäisi saada myös nimitys.

Monitieteisen väitöskirjan tekeminen ei ole ollut helppoa. Uskoni siihen, että olen riittävän pätevä tekemään tällaista tutkimusta ja pääsen taipaleellani väitöstilaisuuteen asti, on hiipunut moneen kertaan. Olen kuitenkin koko ajan uskonut, että arkeologian ja kielitieteen yhdistäminen on mahdollista. Olen koko ajan ollut vakuuttunut, että uudenlaisen monitieteisen menetelmän kehittäminen tuo uusia näkökulmia menneisyyden tutkimiseen, ja olen palavasti toivonut voivani vahvistaa eteläsaamelaisen menneisyyden asemaa saamelaisessa, skandinaavisessa ja pohjoismaisessa historiankirjoituksessa. Siksi olen päättäväisesti jatkanut valitsemallani polulla.

Lähteet

- AIKIO, ANTE 2004: An essay on substrate studies and the origin of Saami. – Irma Hyvärinen, Petri Kallio & Jarmo Korhonen (toim.), *Etymologie, Entlehnungen und Entwicklungen. Festschrift für Jorma Koivulehto zum 70. Geburtstag* s. 5–34. Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki LXIII. Helsinki: Société Néophilologique.
- 2009: *The Saami loanwords in Finnish and Karelian*. Oulu: University of Oulu.
- AIKIO, ANTE (LUOBBAL SÁMMOL SÁMMOL ÁNTE) 2012: An essay on Saami ethnolinguistic prehistory. – Riho Grünthal & Petri Kallio (toim.), *A linguistic map of prehistoric Northern Europe* s. 63–117. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 266. Helsinki: Suomalais-

Ugrilainen Seura.

- AMBROSIANI, BJÖRN – IREGREN, ELISABETH – LAHTIPERÄ, PIRJO 1984: *Gravfält i fångstmarken*. Rapport 1984:6. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, Statens historiska museet.
- ARONSSON, KJELL-ÅKE 1991: *Forest reindeer herding A.D. 1–1800. An archaeological and palaeoecological study in Northern Sweden*. Archaeology and Environment 10. Umeå: Umeå universitet.
- BERGMAN, INGELA – ZACKRISSON, OLLE – LIEDGREN, LARS 2013: From hunting to herding. Land use, ecosystem processes, and social transformation among Sami AD 800–1500. – *Arctic Anthropology* 50 (2) s. 25–39. <https://doi.org/10.3368/aa.50.2.25>.
- FOSSUM, BIRGITTA 2006: *Förfädernas land. En arkeologisk studie av rituella lämningar i Sápmi 300 f.Kr.–1600 e.Kr.* Umeå: Umeå universitet.
- HEIKKILÄ, MIKKO 2011: Huomioita kantasaamen ajoittamisesta ja paikantamisesta sekä germaanisista etymologioita saamelais-suomalaisille sanoille. – *Virittäjä* 115 s. 68–74.
- HÄKKINEN, JAAKKO 2010: Jatkuvuusperustelut ja saamelaisen kielen leviäminen (osa 2). – *Muinaistutkija* 2/2010 s. 51–64.
- LEHTIRANTA, JUHANI 1989: *Yhteissaamelainen sanasto*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 200. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- MAGNUSSON, GERT 1986: *Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län*. Jernkontorets Berg-historiska Skriftserie 22. Stockholm: Jernkontoret.
- MYRSTAD, RAGNHILD 1996: *Bjørnegraver i Nord-Norge. Spor etter den samiske bjørnekulten*. Stensilserie B nr. 46. Tromsø: Universitet i Tromsø.
- NIELSEN, YNGVAR 1889: Lapperne fremrykning mod syd i Thronhjems stift og Fedemarkens amt. – *Det Norske Geografiske Selskab* 1 s. 18–52.
- PIHA, MINERVA 2018: Combining Proto-Scandinavian loanword strata in South Saami with the Early Iron Age archaeological material of Jämtland and Dalarna, Sweden. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 64 s. 118–233. <https://doi.org/10.33339/fuf.66694>.
- 2020: *Eteläsaamelaiset rautakautisessa Pohjolassa. Kielitieteellis-arkeologinen näkökulma*. Annales universitatis Turkuensis, sarja C, osa 498. Turku: Turun yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-8212-7>
- SAMMALLAHTI, PEKKA 1999: Saamen kielen ja saamelaisten alkuperästä. – Paul Fogelberg (toim.), *Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan* s. 70–90. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. Helsinki: Suomen Tiedeseura.
- SUNDSTRÖM, JAN 1989: Järnåldersgravar i fångstlandet. – Ove Hemmendorff (toim.), *Arkeologi i fjäll, skog och bygd 1. Stenålder – tidig järnålder* s. 155–171. Fornvårdaren 23. Östersund: Jämtlands läns museum.
- ZACHRISSON, INGER – IREGREN, ELISABETH 1974: *Lappish Bear Graves in Northern Sweden. An Archaeological and Osteological Study*. Early Norrland 5. Stockholm: Kungl. vitterhets historie & Antikvitets akademien.

Minerva Piha: *Eteläsaamelaiset rautakautisessa Pohjolassa. Kielitieteellis-arkeologinen näkökulma*. Annales universitatis Turkuensis Sarja C, osa 498. Turku: Turun yliopisto. Artikkelimuotoisen väitöskirjan johdanto on luettavissa: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-8212-7>.

Kirjoittajan yhteystiedot:
etunimi.sukunimi@moderna.uu.se